

УДК 63:(4):339.92

**«СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО»
АБО ІНТЕГРАЦІЯ БЕЗ ЧЛЕНСТВА
EASTERN PARTNERSHIP
OR INTEGRATION WITHOUT MEMBERSHIP**

Нащочин О. М.,
кандидат історичних наук,
Івано–Франківський базовий медичний
коледж (Івано–Франківськ, Україна),
e-mail: oks.n78@gmail.com

Nashchochyn O. M.,
PhD in History, Ivano–Frankivsk Basic Medical
College (Ivano–Frankivsk, Ukraine),
e-mail: oks.n78@gmail.com

Аналізуються причини, передумови, які призвели до появи східного напрямку в закордонній політиці Європейського Союзу. Метою дослідження є комплексне вивчення євроінтеграційних ініціатив ЄС. «Східне розширення» у 2004 р. стало катализатором змін у підходах до країн регіону Центрально–Східної Європи. У статті досліджуються європейські ініціативи, інструменти, які передбачали зміцнення безпеки і стабільності в регіоні; розкрито фінансову політику офіційного Брюсселю стосовно «країн шестірки». Охарактеризовано аспекти польсько–українських взаємовідносин в контексті східної політики ЄС.

Автором були використані методи порівняльно–хронологічний, об'єктивності, історизму. Зроблено аналіз, дано оцінку ініціативам ЄС стосовно пострадянських країн, вказано на російський чинник, який визначає перебіг співпраці. Автором зроблено висновок про те, що на євроінтеграційний шлях України впливають внутрішні і зовнішні чинники, що від чіткого формулювання національного інтересу залежить і його реалізація. Програма «Східне партнерство» є виявом східної політики ЄС, яка не передбачає, що кінцевою метою країн є отримання членства.

Ключові слова: євроінтеграція, «східне розширення», Європейська політика сусідства, програма «Східне партнерство».

The article analyzes the reasons and the preconditions that resulted in the emergence of an oriental direction in the foreign policy of the European Union. The aim of the investigation is a comprehensive study of the EU's European integration initiatives. «Eastern Enlargement» in 2004 became a catalyst for changes in approaches to the countries of the region of Central and Eastern Europe. The article examines European initiatives and tools that envisage strengthening security and stability in the region; discloses the financial policy of the official Brussels in relation to the «Group of Six». The aspects of Polish–Ukrainian relations in the context of Eastern policy of the European Union are described.

The author used the following methods: comparative–chronological, objectivity, historicism. An analysis was made, the initiatives of the European Union regarding post–soviet countries were evaluated and the Russian factor determining the course of cooperation was indicated. The author concludes that the internal and external factors influence the European integration processes in Ukraine and the realization of national interest depends on its clear formulation. The Eastern Partnership Programme is an expression of the Eastern policy of the EU, which does not imply that the ultimate goal of the countries is to obtain membership.

Keywords: EU, «Eastern Enlargement», European Neighborhood Policy, Eastern Partnership Programme, geopolitics.

З моменту «оксамитових революцій» у Центральній–Східній Європі (ЦСЄ) набули актуальності євроінтеграційні устремління країн регіону. Євроінтеграційний процес передбачає собою діалог, співпрацю, компроміси зацікавлених акторів. Рушіями європейської інтеграції вважаються Франція та Німеччина, що керуються власною мотивацією та завданнями, котрі впливають з їх національного інтересу. Для цих акторів євроінтеграція являє собою лише один із інструментів у закордонній політиці. На перебіг євроінтеграційного діалогу ЄС із країнами ЦСЄ, зокрема з Україною впливають певні чинники, особливо російський.

Найбільше в історії розширення ЄС у 2004 р. вказало офіційному Брюсселю на потребу вироблення комплексного підходу стосовно східних сусідів. «Східне розширення» змінило геополітичну карту Європи, внаслідок чого виникли нові виклики та загрози. Новим підходом, адаптацією до геополітичних змін, можна вважати програму Європейської політики сусідства (ЄПС) від 2003 р., що запропонована з метою співпраці та безпеки в регіоні [35, s. 11].

Тема євроінтеграції є дуже актуальною для України, що пов'язано з питанням її цивілізаційного вибору. Предметом дослідження є співробітництво України та ЄС у сфері євроінтеграції. Завдання дослідження полягає у висвітленні чинників, що зумовили характер та перебіг стосунків на рівні ЄС – Україна, охарактеризувати концепції, що адресовані «країнам шестірки», проаналізувати значення польської підтримку на українському європейському шляху, проаналізувати практичний вимір реалізації програм, прослідкувати фінансову політику ЄС, яку передбачали програми ЄПС та «Східне партнерство». Висвітленню даної проблематики присвячені праці таких вітчизняних вчених, як С. Бочарова, Н. Чорної, Я. Тимківа, Н. Мовчана, О. Шаповалової, О. Севекина, Т. Сидорук, О. Митрофанової, Т. Орлової, О. Дергачова. Над цим питанням працювали зарубіжні дослідники, зокрема, С. Пазимеш, П. Борковський, Т. Капусняк, А. Шептицький, Р. Кузняр та ін.

Вперше ідея політичного діалогу з країнами–сусідами виникла під час Амстердамського та Берлінського самітів Ради Європи (РЕ). Неабияке значення мала «загальна стратегія «ЄС–Україна» від 1999 р., де європейський вибір України, курс на демократизацію сприймався як дуже позитивний геополітичний знак ліквідації ліній поділу Європи [14]. Документ сприяв: а) налагодженню інтенсивного діалогу, що мав на меті формування передумов до виникнення зони вільної торгівлі; б) передбачав обмін інформацією між *Euronews* і українськими ЗМІ; в) встановленню юридичної співпраці в прикордонних областях [18]. Треба додати, що активним посередником між Україною та ЄС була Польща, яка перебувала на завершальному етапі переговорного процесу.

В кулуарах інституцій ЄС відбувався постійний обмін думками з приводу варіантів розбудови діалогу з новими сусідами, після розширення у 2004 р. В серпні 2002 р. генсек Х. Солана запропонував концепцію «Об'єднаної Європи», котра стосувалася СНД, Балкан, Південного Кавказу [36, s. 117]. В 2003 р. Єврокомісія представила програму ЄПС, яка своєю географією охоплювала 15 країн та передбачала економічну, безпекову, політичну співпрацю [10]. Цей документ не став стратегією розширення [24, s. 100]. Основною метою співпраці було формування інвестиційного клімату, безпекового порозуміння [6, s. 217]. Треба додати, що офіційний Брюссель до кожної країни мав індивідуальний підхід, застосовуючи політику «кнута і пряника», що на практиці означало фінансову та політичну

підтримку взамін на проведення реформ [39, s. 196]. Саме про це свідчили складені Плани дій, рапорти Єврокомісії. План дій був основним інструментом реалізації ЄПС, які, більшою мірою, мали декларативно-політичний підтекст. Одним із важливих інструментів ЄС стала програма Технічної допомоги для країн СНД – ТАСІС. Програма сприяла розвитку економічних реформ, передбачала співпрацю і консультації з європейськими експертами, гранти. Україна до програми ЄПС приєдналася в грудні 2004 р.

Україна вважається «мостом» між Чорним та Балтійським морем, роль якої зросла після «східного розширення». Внаслідок цього появився новий вимір в політиці ЄС – східний [32, s. 37]. Зміна геополітичної ситуації в субрегіоні призвела до того, що з травня 2004 р. Україна на західному кордоні межує із «зоною євро». Це сприяло прийняттю Плану дій «ЄС – Україна» в рамках ЄПС в лютому 2005 р., що передбачав співпрацю в шести галузях [9]. Внаслідок «східного розширення» офіційний Брюссель переглянув ЄПС та запропонував нові інструменти, механізми співпраці. Таким інструментом стала польсько-шведська ініціатива «Східного партнерства» (СП).

Польща – активний учасник східного виміру політики ЄС, який намагається виконувати роль адвоката України перед Західною Європою [28, s. 247]. Таку роль стосовно Польщі відіграла свого часу Німеччина [29, s. 161]. Офіційна Варшава зацікавлена в існуванні незалежної, стабільної, передбачуваної української держави. Однією із стратегічних цілей Речі Посполитої є обстоювання власних національних інтересів, що може стати прикладом для України в розумінні своєї ідентичності за умов потужного впливу великих держав. Історію польсько-українських стосунків після «весни народів» 1989/91 рр. у регіоні ЦСЄ можна представити наступним чином: а) Польща одна з перших визнала незалежність України та встановила з нею дипломатичні стосунки [22, s. 13]; б) двосторонній Договір про добросусідство країни підписали в травні 1992 р., коли аналогічний українсько-російський договір було украдено тільки в 1997 р.; в) Декларацію про партнерство було підписано в 1994 р. [8, s. 112]; г) стратегічне партнерство на найвищому рівні було зафіксоване на найвищому рівні у Києві в 1997 р. у заяві президентів Л. Кучми та О. Квасневського. На думку О. Митрофанової декларування Україною стратегічних відносин стало певним культовим заходом для українського політичного істеблішменту, що засвідчує прагнення вибудувати певний рівень відносин [2, s. 153]. Як слушно зазначає політолог О. Дергачов, наша країна, в силу різних чинників, не має достатньої потуги, щоб стати стратегічним партнером [1, s. 99]. Найкращим прикладом вдалої реалізації ідей стратегічного партнерства є польсько-українські взаємини. Досвід цих стосунків показує про перевагу двосторонньої політичної співпраці над економічною через брак коштів [37, s. 327]. Підтвердженням цього може слугувати ідея СП.

Спочатку така ідея в столицях Західної Європи сприймалася негативно, бо стосувалася пострадянських країн, як «сфери особливих інтересів» РФ [25, s. 10]. Прихильність до цієї ініціативи відзначилася після російської агресії в Грузії у 2008 р. [23]. Саме така політика Кремля спонукала країни «Нової Європи» до зміцнення безпеки в регіоні, до отримання певних гарантій через різноманітні інструменти співпраці [7, s. 77].

Інавгурація СП відбулася 7 травня 2009 р. на саміті в Празі під час зустрічі представників ЄС із президентами України, Білорусі, Молдови, Вірменії, Азербайджану, Грузії, але без участі Росії. Офіційний Брюссель запланував до 2013 р. на реалізацію програми виділити поступово 600 млн. євро [30, s. 10]. В такий спосіб ЄС унікав розмови про набуття членства, Російська сторона негативно поставилась до СП.

Польсько-шведську ініціативу «Східного партнерства» активно підтримали Німеччина, Великобританія, Швеція, країни Прибалтики. Якою ж була мотивація цих країн? Для Польщі ця успішна ініціатива мала більше геополітичний характер, що ще раз підкреслювало бажання досягати стратегічних цілей, які були сформульовані в 90-х роках ХХ століття. В такий спосіб країна показувала вміння «грати в одній команді» ЄС. Метою країни було отримати лідерство в регіоні ЦСЄ [20, s. 34]. Україна для Речі Посполитої є важливим стратегічним партнером [27, s. 21]. Через такі дипломатичні ініціативи офіційна Варшава подавала політичні сигнали економічної підтримки [38, s. 90]. Польська дослідниця Т. Лось-Новак вважає СП проявом політики прометеїзму, де заручником виявилася українська сторона [17, s. 283]. Швеція мала на меті освоїти нові ринки збуту, створити ліберальний інвестиційний клімат. Німеччина, для котрої східна експансія була традиційною, намагалась врівноважити вісь «північ-південь» та ослабити позиції Франції в ЄС [15, s. 345]. Австрія, Бельгія, Португалія, Іспанія, Данія, загалом, позитивно віднеслися при умові нерозширення ЄС.

Якщо говорити про Україну, Білорусь, Молдову, то лідери цих країн були зацікавлені у економічній, політичній співпраці. Українська сторона долучаючись до програми сподівалася зробити «крок вперед» до структур ЄС, лібералізувати візовий режим. В той час офіційний Київ проводив політику подвійних стандартів, враховуючи енергетичний шантаж РФ та внутрішньополітичну кон'юнктуру [11]. Також важливо звернути увагу на культурно-історичний чинник, що впливав на заангажованість України в співпрацю із Західною Європою. Наприклад, письменник Ю. Андрухович вказує, що українці не здатні «спалювати за собою мости», що пов'язані з Росією [5, s. 10]. Також українська дослідниця Т. Орлова наголошує, що найбільшою перешкодою, котра впливає на цивілізаційний поступ країни, є корупційний чинник, витоки якого слід шукати ще з часів розбудови Російської імперії, яка вважається калькою Золотої Орди [3, s. 515].

Коли іде мова про країни Закавказзя, то Азербайджан, Вірменія намагалися вирішити питання енергетики, Грузія – безпекові та політичні. Загалом, «країни шестірки» намагалися протистояти при підтримці Заходу гегемонії, експансії з боку Росії [31, s. 15].

«Східне партнерство» – один із проектів ЄПС, який виконував функції консультативного форуму [21, s. 45]. В його рамках проходили зустрічі на рівні президентів, прем'єрів, галузевих міністрів та експертів країн ЄС [12]. Найбільш поширеними питаннями порядку денного були питання присвячені трансформаційним процесам, розбудові безпеки та правового суспільства, поваги до прав нацменшин, розвитку ринкових відносин. Програма передбачає двосторонню та багатосторонню співпрацю. Найбільшим мінусом СП можна вважати відсутність декларацій, які передбачають в майбутньому членство країн «шестірки» в ЄС [16, s. 41]. Хоч на думку європейських політиків СП є історичним шансом, який дає міжнародну підтримку [13, s. 64].

Фінансування програми відбувається з фонду Європейського інвестиційного банку, Європейського банку реконструкції та розвитку. Окрім «шестірки» виділялися кошти для РФ з метою заохочення там демократичних процесів. Окрім того, кожна із країн ЄС має право запропонувати свої ініціативи та кошти для співпраці в рамках програми, не враховуючи виділених з бюджету ЄС 600 млн. євро [33, s. 14]. Головним фінансовим донором СП все таки вважається Німеччина [26, s. 123]. Стосовно України, то після «Євромайдану» фінансування дещо призупиняється [19, s. 93]. Польський політолог А. Шептицький підкреслює, що для нашої держави цей проект так і залишився на «початковій фазі» розвитку [34, s. 218].

Останні події на території України, Грузії показують, що країни-члени та інституції ЄС не розглядають зараз можливості надання європейської перспективи державам СП. Необхідні додаткові інструменти, щоб вирішити певні проблеми, інакше дана ініціатива «кипить на малому вогні», доки не втрапить будь який сенс [4, s. 37]. Мілітаризація регіональної політики є новою тенденцією, де сила використовується для зміни кордонів, яку в ЄС не можуть не ігнорувати. Нинішня ситуація з боку Західної Європи потребує комплексного підходу з політичною, безпековою, модернізаційною складовою, що відповідало би конкретним реаліям окремо взятої держави в рамках «Східного партнерства».

Висновки:

1. Стосунки ЄС – Україна можна охарактеризувати як нерівноправні, асиметричні. Вони вказують на глибокі проблеми: з одної сторони – на короткозорість української політичної еліти, яка орієнтується на виборчий процес та власні меркантильні інтереси, а з іншої – декларативність, пасивність офіційного Брюсселю до української проблематики. Ці відносини залежать від внутрішніх та зовнішніх чинників.

2. Найбільшим ворогом українців є корупція, бюрократизм, незмінність політичної еліти, наявність олігархічних кланів, які виводяться із комуністичної партноменклатури та не зацікавлені у модернізації. Відсутність чіткого розуміння національного інтересу, веде до розмивання зовнішньої стратегії, наслідком чого є «балансування» між Сходом та Заходом.

3. Від якості внутрішньої політики залежить і зовнішня. З неконкретним, поміркованим, дезорієнтованим партнером жодна країна ЄС не буде вести серйозної розмови. Ось чому всі ініціативи залишаються більшою мірою «паперовими проектами» без реального наповнення.

4. «Східне партнерство» виникло в рамках ЄПС з метою формування безпеки та стабільності. Програма адресована для України, Білорусі, Молдови, Грузії, Вірменії, Азербайджану та не передбачає набуття членства в ЄС. Її фінансові інструменти також охоплюють Росію. СП – консультативний форум, польсько-шведська ініціатива, що є позитивним прикладом міжнародної підтримки нашої держави. На даний момент програма потребує перегляду у зв'язку із мілітаризацією регіональної політики.

5. ЄС повинно запропонувати проміжні кроки, нові механізми, що спонукали би проведення реформ у відповідності до вимог «копенгагенських критеріїв». Країни Західної Європи повинні переосмислити значення існування незалежної України в регіоні ЦСЄ, де найбільшу загрозу становить російський чинник. Мілітаризація регіональної політики вимагає від ЄС застосування комплексного підходу з безпековою, політичною, економічною компонентою, які би уможливили успішні перетворення.

Список використаних джерел

1. Дергачов, О., 2000. 'Міжнародне становище України', *Політична думка*, №2, с.98–99. // Dergachov, O., 2000. 'Mizhnarodne stanovyshhe Ukraïny (The international situation of Ukraine)', *Politychna dumka*, №2, s.98–99.
2. Митрофанова, О., 2006. 'Польща як стратегічний партнер України', *Політичний менеджмент*, №6, с.153–160. // Mytrofanova, O., 2006. 'Pol'shha jak strategichny partner Ukraïny (Poland as a strategic partner of Ukraine)', *Politychny menedzhment*, №6, s.153–160.
3. Орлова, Т., 2007. 'Історія сучасного світу (XV–XXI століття)', Київ: *Вікар*, 552 с. // Orlova, T., 2007. 'Istoriya suchasnoho svitu (XV–XXI stolittja) (History of the modern world (XV–XXI century))', Kyi'v: *Vikar*, 552 s.
4. Сидорук, Т., 2016. 'Східне партнерство ЄС в сучасних реаліях: проблеми і перспективи', *Зовнішні справи*, №10, с.36–39. // Sydoruk, T., 2016. 'Shidne partnerstvo JeS v suchasnyh realijah: problemy i perspektyvy (EU Eastern Partnership in Modern Realities: Problems and Prospects)', *Zovnishni spravy*, №10, s.36–39.
5. Andruhowicz, J., 2007. 'Українці не любяť паліć mostów', *Rzeczpospolita*, 18 marca, s.10.
6. Bieleń, S., 2009. 'Stosunki Unia Europejska – Rosja', *Dyplomacja czy sila? Unia Europejska w stosunkach międzynarodowych*, pod. red. S. Parzymies, Warszawa, s.215–225.
7. Borkowski, P., 2011. 'Partnerstwo Wschodnie jako instrument polityki zewnętrznej UJ', *Między sąsiedztwem a integracją*, pod. red. A. Szeptyckiego, Warszawa, s.64–85.
8. 'Deklaracja ministrów spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o zasadach kształtowania polsko-ukraińskiego partnerstwa. Warszawa, 21 marca 1994 r.', 1994. *Zbiór dokumentów*, red. J. Okoniewska, Warszawa: *PISM*, nr.1. s.112.

9. 'EU/Ukraine Action Plan, Brussels'. URL: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/action_plans/ukraine_enp_ap_final_en.pdf (дата звернення: 21.03.2018).
10. 'European Neighbourhood Policy Strategy paper, COM (2004) 373 final'. URL: http://aei.pitt.edu/38132/1/COM_2004_373.pdf (дата звернення: 2.05.2017).
11. 'Euronews: Армения отворачивается от ЕС (Armenia turns away from EU)', 4 сентября 2013 г. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=srl2JD8YJpI> (дата звернення: 21.03.2016).
12. 'Implementing and promoting the European Neighbourhood Policy SEC (2005) 1521'. URL: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/sec_2005_1521_en.pdf (дата звернення: 22.11.2015)
13. Grajewski, P. 'Partnerstwo wschodnie Unii Europejskiej – główne czy pomocnicze narzędzie polskiej polityki wschodnie?', *Partnerstwo Wschodnie w kontekście europejskiej polityki sąsiedztwa i agendy Grupy Wyszegradzkiej*, Kraków–Bruxelles, s.37–51.
14. 'Helsinki European Council 10 and 11 december 1999: Presidency Conclusions, Press Release, Brussels 11.12.1999, no.00300/99'. URL: http://www.europarl.europa.eu/summits/hell_en.htm (дата звернення: 07.06.2015)
15. Jean, C., 2003. 'Geopolityka', Przekład T. Orłowski, J. Pawłowski, Wrocław: *Ossolineum*, 391 s.
16. Kapuśniak, T., 2010. 'Wymiar Wschodni Europejskiej Polityki Sąsiedztwa unii Europejskiej. Inkluzja bez członkostwa?', Warszawa: *Centrum Europejskie natolin*, 102 s.
17. Łoś–Nowak, T., 2011. 'Polska – cele, aspiracje, kierunki', *Polityka zagraniczna: aktorzy, potencjały, strategije*, pod red. T. Łoś–Nowak, Warszawa: *Wydawnictwo Politeks*, s.261–287.
18. 'Nacionalna telekompanija Ukrainy'. URL: <http://benkendorf.kiev.ua/projects/tv/1tv.html> (дата звернення: 07.06.2015).
19. Marcinkowska, P., 2011. 'Finansowanie Partnerstwa Wschodniego', *Między sąsiedztwem a integracją*, pod. red. A. Szeptycki, Warszawa, s.85–97.
20. Matyja, M., 2012. 'Partnerstwo Wschodnie jako inicjatywa polskiej polityki zagranicznej', red. P. Bajor, T. Młynarski, Kraków, 117 s.
21. Mizerska–Wrotkowska, M., 2011. 'Geneza i instytucjonalizacja Partnerstwa Wschodniego', *Między sąsiedztwem a integracją*, pod. red. A. Szeptycki, Warszawa, s.43–64.
22. 'Oświadczenie Rady Ministrów RP Polskiej dotyczącej uznania przez Polskę niepodległej Ukrainy. Warszawa, 2 grudnia 1991', *Zbiór dokumentów*, red. J. Okoniewska, Warszawa: *PISM*, 1992. nr.2. s.13.
23. 'Partnerstwo wschodnie, Bruksela, 03.12.2008, KOM (2008) 823, s.3'. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0823:FIN:PL:PDF> (дата звернення: 07.06.2015).
24. Parzymies, S., 2011. 'Polityczne aspekty Partnerstwa Wschodniego', *Między sąsiedztwem a integracją*, pod. red. A. Szeptycki, Warszawa, s.99–115.
25. Pawlicki, J., 2011. 'Czy Francja nas szantażuje?', *Gazeta Wyborcza*, 9 marca, s.10.
26. Pawlicki, J., 2011. 'Nie dopuszczamy Partnerstwa', *Gazeta Wyborcza*, 3 marca, s.12.
27. 'Przemówienie prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej A. Kwaśniewskiego na spotkaniu poworocznym z Korpusem dyplomatycznym. Warszawa, 12 stycznia 2000 r.', *Zbiór dokumentów*, red. J. Okoniewska, Warszawa: *PISM*, 2000, nr1, s.21.
28. 'Przemówienie wygłoszone w Senacie RP Polskiej w dniu 25 czerwca 1992 r. 24. Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości: przemówienia, oświadczenia, wywiady 1989–1993', 1997, red. K. Skubiszewski, Warszawa, s.247.
29. 'Przyczyniamy się do jednoczenia Europy. Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości: przemówienia, oświadczenia, wywiady 1989–1993', 1997, red. K. Skubiszewski, Warszawa, s.161.
30. Pszczółkowska, D., 2009. 'Partnerstwo wschodnie zaczęło się w prądzie', *Gazeta Wyborcza*, 8 maja, s.10.
31. Raś, M., 2011. 'Charakterystyka państw Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego. Między sąsiedztwem a integracją', pod. red. A. Szeptycki, Warszawa, s.13–43.
32. Ruszkowski, J., 2003. 'Wschodni wymiar Unii Europejskiej. Implikacje dla Polski', *Studia Europejskie*, nr.2, s.37.
33. Słojewska, A., 2009. 'Partnerstwo Wschodnie wreszcie nabiera tempa', *Rzeczpospolita*, 2–3 czerwca, s.14.
34. Szeptycki, A., 2011. 'Współpraca z Ukrainą', *Między sąsiedztwem a integracją*, pod. red. A. Szeptycki, Warszawa, s.197–220.
35. Szymański, J., 2010. 'Dwa wymiary Polityki Sąsiedztwa Unii Europejskiej – szanse i zagrożenia', *Partnerstwo Wschodnie. Wymiary realnej integracji*, red. M. Zdanowicz, T. Dubowski, A. Piekutowska, Warszawa, s.4–28.
36. Świeżak, P., 2007. 'Europejska Polityka Sąsiedztwa. Bilans funkcjonowania na przykładzie Ukrainy', *Bezpieczeństwo Narodowe*, nr.1–2, s.117.
37. Tymanowski, T., 2009. 'Sąsiedzkie państwa wschodnie w polskiej polityce bezpieczeństwa', Toruń: *Adam Marszałek*, 473 s.
38. 'Wypowiedź prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej A. Kwaśniewskiego pod czas konferencji prasowej w trakcie wizyty prezydenta Ukrainy L. Kuczmy w Polsce, Warszawa, 15 marca 2001 r.', *Zbiór dokumentów*, red. J. Okoniewska, Warszawa: *PISM*, 2001, nr.1, s.90.
39. Zielonka, J., 2007. 'Europa jako imperium. Nowe spojrzenie na Unię Europejską', Warszawa: *PISM*, 268 s.

* * *